

Література

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Т.7. 1657-1663. 1668-1669. – С.-Петербург, 1872.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Т.10. (Дополнение к тому 3) 1653-1654. – С.-Петербург, 1878.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Т.11. 1672-1674. Прибавления 1657. – С.-Петербург, 1879.
4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Т.12. 1675-1676. – С.-Петербург, 1882.
5. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Т.13. 1677-1678. – С.-Петербург, 1884.
6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Т.15. 1659-1659. – С.-Петербург, 1892.
7. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України / В. Горобець. - К.: Інститут історії України, 2009. - 271 с.
8. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – 712 с.
9. Коваленко С.С. Останній чин великого Гетьмана. Історичний нарис / С.С. Коваленко. – К.: Стікс, 2010. – 368 с.
10. Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини / В.В. Кривошея. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 452 с.
11. Кривошея В.В. Козацький уряд Гетьманщини // Україна – козацька держава. – К.: ЕММА, 2004. – 1216 с.
12. Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини. Чигиринський полк. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileva/2010_35/Gileva35/11_doc.pdf
13. Липинський В.К. Україна на переломі, 1657 – 1659 рр.: Замітки до історії українського державного будівництва в 17 ст. / В.К. Липинський. – Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В.К. Липинського, 1991. – 346 с. – (В'ячеслав Липинський. Твори). – Режим доступу: <http://rozum.info/load/19-1-0-68>
14. Мицик Ю.А. Чигирин – гетьманська столиця / Ю.А. Мицик. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 392 с.
15. Реєстр Війська Запорозького 1649 року / [О.В. Тодійчук (голов. упоряд.) та ін., Редкол.: Ф.П. Шевченко (відп. ред.) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1995. – 592 с. – (Джерела з історії українського козацтва).

Роман Желєзко (Ніжин), магістрант спеціальності «Історія» історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Ніжинський полковник Марко Борсук

Сьогоднішні студії процесу виникнення і становлення української козацько-гетьманської держави, як і української історії загалом, характеризуються закономірним інтересом до вивчення життя та діяльності окремих постатей минулого. Роки перебування України у складі Радянського Союзу, що боролися за утвердження «диктатури пролетаріату», сприяли стиранню з пам'яті українського народу цілої плеяди імен представників полково-сотенної старшини Гетьманщини [1, 5].

Започатковані у ХІХ ст. О. Лазаревським, В. Модзалевським та Г. Милорадовичем ґрунтовні дослідження козацьких родів та окремих персоналій були відновлені лише з проголошенням незалежності України у 1991 р. Так, на початку ХХІ ст. вивченню життя і діяльності персонального складу старшини сприяють ґрунтовні дослідження В. Кривошеї, В. Заруби та інших істориків, що дозволяють відновити імена провідних козацьких діячів, забутих за роки «безіменної» радянської доби.

Окремої уваги істориків потребує вивчення персонального складу старшини Ніжинського козацького полку – провідного військово-політичного центру Лівобережної України та територіально найбільшого козацького полку Гетьманщини впродовж 1654–1663 років. Віддаючи належне останнім напрацюванням з генеалогії В. Кривошеї та В. Заруби, варто констатувати, що більшість біографій ніжинських полковників козацько-гетьманської держави залишається невідомими широкому загалу істориків. Одним з них є Марко Іванович Борсук.

Метою даного дослідження є висвітлення життєдіяльності Марка Борсука – ніжинського полковника доби «Руїни» 1657–1687 років, чий життєвий шлях характеризує складні військово-політичні перипетії кризи козацько-гетьманської держави.

О. Лазаревський, аналізуючи біографії ніжинських полковників, наголошує, що Марко Борсук (1674–1677 рр.), на відміну від своїх попередників, був першим полковником, обраним із представників місцевої ніжинської козацької старшини [2, 10]. Козацький рід Борсукив походив безпосередньо з Ніжинщини та був відомий з часів Хмельниччини. У списках козацького реєстру 1649 р., складеного за підсумками Зборівського договору гетьмана Б. Хмельницького з Річчю Посполитою, серед реєстровців полкових сотень Ніжинського полку згадуються батько М. Борсука – покозачений шляхтич Іван Борсук, який у ході перебігу Національно-визвольної революції 1648–1657 років перейшов на бік гетьмана Б. Хмельницького. Показово, що поштовхом до переходу І. Борсука на бік Гетьманщини стали наслідки Зборівського договору 1649 р., відповідно до яких представники не надто заможних шляхетських родів поповнили лави українського козацтва. Знаменно, що повернення шляхти, навіть покозаченої, до своїх колишніх володінь викликало ряд нових козацько-селянських повстань на території Ніжинщини впродовж 1650–1651 років. Доказом приналежності родини Борсукив до шляхетського стану є купівля І. Борсуком у роки Хмельниччини «на вічні часи» земельних володінь у селах Пашківка і Врещівка Ніжинського полку «... з садами, полями розробленими і нерозробленими, займищами, пасовищами, гаями, беззниками і сіножатями», вартість яких складала 50 польських злотих [3, 32]. Нові придбання помітно вирізняли покозаченого шляхтича на тлі решти козаків Ніжинського полку.

Згідно з реєстром 1649 р., впродовж 1649–1654 років І. Борсук займав посаду сотника першої ніжинської сотні [4, 326]. Згодом, у 1654 р. І. Борсук

був посланцем ніжинського полковника, за сумісництвом наказного гетьмана Сіверського, Івана Золотаренка (1652–1655 рр.) до московського царя Олексія Михайловича, від якого отримав два соболі та вісім рублів [5, 227]. Ще в роки гетьманування Богдана Хмельницького старшинський рід Борсуків отримав у володіння село Припутнє, що входило до другої ніжинської сотні та стало їх родовою власністю [6, 4]. Отже, приналежність до шляхетського стану, наближення І. Борсука до ніжинського полковника І. Золотаренка та виконання сотником його важливих доручень сприяло зростанню авторитету Борсуків серед ніжинського козацтва.

Військову службу у козацькому війську Марко Іванович Борсук розпочав не пізніше 1672 р., вочевидь, за гетьманування Демка Ігнатовича, більш відомого в історіографічній літературі під ім'ям Дем'яна Многогрішного. Саме з моменту позбавлення Д. Ігнатовича (Многогрішного) гетьманської булави датуються перші згадки про М. Борсука як сотника третьої полкової ніжинської сотні впродовж 1672–1674 років [7, 234]. Раптова поява М. Борсука на цій посаді дозволяє висунути припущення стосовно його наближення до організаторів змови проти гетьмана Д. Ігнатовича, зокрема, одного з її активних учасників – тодішнього ніжинського полковника Пилипа Уманця (1669–1674 рр.), більш відомого під прізвиськом «Пилипча».

Доволі доказовим є той факт, що обрання новим гетьманом Лівобережної України Івана Самойловича дозволило ніжинському сотнику долучитися до військово-політичної діяльності гетьманського уряду. У червні 1672 р. М. Борсук входить до числа ніжинської козацької старшини, що підписалася під Конотопськими статтями [8, 154–155] – новим договором, що фіксував автономний статус Гетьманщини у складі Московського царства. Водночас Ніжинський козацький полк був включений до активної політики стосовно територіального об'єднання Гетьманщини, розколотої умовами Андрусівського договору 1667 р. між Річчю Посполитою та Московським царством. Після смерті П. Уманця, який у 1674 р. очолював ніжинських козаків під час походу військ гетьмана Івана Самойловича проти П. Дорошенка, М. Борсук змінив його на посаді ніжинського полковника [9, 37]. Згодом, 1 лютого 1676 р. Марко отримав царську грамоту на присягу новому московському царю Федору Олексійовичу (1676–1682 рр.) [10, 227], що заступив напередодні померлого царя Олексія Михайловича.

Перехід ніжинського полковництва до М. Борсука збігся в часі з загостренням зовнішньополітичних відносин між Московським царством, у складі якого перебувала Гетьманщина, та Османською імперією. Головним предметом московсько-турецьких суперечностей виступила Правобережна Україна. Кульмінацією військового протистояння стала оборона м. Чигирин від османських військ впродовж 1677–1678 років, у ході якої активну участь взяли і ніжинські козаки. Під час першого Чигиринського походу 1677 р. Ніжинський козацький полк, очолюваний ніжинським полковником М. Борсуком, завдав відчутних втрат турецькій армії в районі

Бужинської переправи. За повідомленнями ніжинських краєзнавців, у ніч з 26 на 27 серпня 1677 р. гетьман І. Самойлович і московський воєвода Г. Ромодановський направили на турецький берег десант у складі 2 тис. московських стрільців підполковника С. Верстова та 2 тис. козаків Ніжинського полку на чолі з полковником М. Борсуком [11, 178]. Нічний рейд українського війська виявився повною несподіванкою для турецької армії. Загартовані у боях яничари були безсилями проти швидких дій ніжинських козаків. Після кількадечних жорстоких боїв, що супроводжувалися численними людськими втратами, очільник військ Османської імперії Ібрагім-паша віддав наказ своїм воїнам повертатися до Дунаю. Місто Чигирин – уособлення бойової слави минулих часів, було врятовано козаками. Показово, що серед числа найсмівливіших учасників боїв біля Бужинської переправи перебував і ніжинський полковник М. Борсук.

Участь ніжинського полковника М. Борсука у відбитті наступу Туреччини на Правобережну Україну стала піком його військово-політичної кар'єри. У тому ж 1677 р. він втрачає посаду ніжинського полковника. Сучасний історик В. Кривошея зазначає, що М. Борсук потрапив до татарського полону, де пробув певний час—доки його не викупили [12, 228]. Відсутність полковника в Ніжині — вагома причина того, що у 1678 р. ніжинським полковником було призначено глухівського сотника Якова Журахівського [13, 10]. Однак, аналізуючи тогочасні загострення у відносинах між гетьманом Іваном Самойловичем та козацькою старшиною, ми можемо припустити, що М. Борсук був позбавлений полковництва за участь у черговій старшинській антигетьманській змові 1677 р. Змовники, серед яких ключову роль відігравали переяславський полковник Петро Рославець, Райча Думитрашка і впливовий ніжинський протопіп Симеон Адамович, збиралися усунути І. Самойловича від гетьманства та повернути гетьманську булаву Петру Дорошенку, який з 1676 р. проживав у містечку Сосниця на Чернігівщині. Проте змова була викрита. За особистим наполяганням і побоюванням І. Самойловича втратити владу, П. Дорошенка було вивезено до Москви і призначено в'ятським воєводою [14, 166].

Проти керівників та рядових учасників антигетьманської змови було задіяно репресії, що знайшли своє відображення у «чистках» представників генеральної, полкової і сотенної старшин, показових судових процесах, позбавленні українського духовенства, причетного до змови, духовного сану, висилках тощо. Ніжинська козацька старшина на чолі з М. Борсуком теж могла бути причетною до змови 1677 р. та зазнала впроваджуваної гетьманом «чистки», жертвами якої стали ніжинський полковник та один з лідерів змови ніжинський протопіп С. Адамович, що мав власний будинок у Ніжині. Після суду впливового ніжинського протопопа було заслано до Сибіру.

У 1678 р., після позбавлення ніжинського полковництва, відповідно до гетьманського універсалу І. Самойловича, М. Борсуку було присвоєно звання значного товариша Ніжинського полку та надано у володіння село Припутне [15, 733]. За даними «Генерального слідства про маєтності Ніжинського полку

1729–1730 років», цього разу село Припутне надавалося родині Борсуків не на сотенний уряд, а за минулі особисті «услуги войсковіє» М. Борсука [16, 4]. Водночас з тим, до власності М. Борсука належало і село Курилівка, розташоване на території другої ніжинської сотні.

Варто визнати, що зважаючи на участь М. Борсука в антигетьманській змові 1677 р., впродовж подальшого гетьманування І. Самойловича він не займав жодних старшинських посад у Ніжинському козацькому полку. Лише після усунення І. Самойловича та обрання гетьманом Івана Мазепи (1687–1709 рр.), у 1688 р. М. Борсука було призначено ніжинським полковим суддею. Згідно з відомостями В. Кривошеї, на цій посаді він перебував до 1694 р. [17, 227]. Подальша доля ніжинського полковника є невідомою. Поряд з тим, після смерті Марка Борсука його рід продовжував займати старшинські посади у Ніжинському козацькому полку. Так, його син – сотник другої ніжинської полкової сотні (1713–1728 рр.) – Артем Маркович Борсук успадкував батьківське с. Припутне, що було підтверджено гетьманом Данилом Апостолом.

Отже, життєвий шлях та діяльність ніжинського полковника Марка Борсука (1674–1677 рр.) відбивають тогочасні реалії кризи українського державотворення II пол. XVII ст. Часта зміна гетьманів, боротьба старшини за владу, втручання Варшави, Москви і Стамбулу у внутрішні справи України, громадянські війни між поділеними сусідніми країнами частинами Української держави, відхід української еліти від захисту державних і національних інтересів стали причинами поступового занепаду Гетьманщини, що згодом була інкорпорована до складу Московського царства.

Джерела та література

1. Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини / В.В. Кривошея – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 452 с.
2. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Том II. Полк Нежинский. / А.М. Лазаревский – К., 1893. – 521 с.
3. Пиріг П. Цивільні і кримінальні справи Ніжинського магістрату 1651–1657 рр. / П. Пиріг // Сіверянський літопис. – 2001. – № 4. – С. 26–35.
4. Реестра всего Войска Запорожскаго после Зборовскаго договора съ королемъ польскимъ Яномъ Казимиромъ составленные 1649 года, по подлиннику О.М. Бодянскимъ. – М., 1875. – 337 с.
5. Кривошея В. Урядова старшина Гетьманщини. Енциклопедія / В.В. Кривошея – К.: «Стилос», 2010. – 792 с.
6. Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка 1729-1730 гг. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии / Под ред. Н.П. Василенка – Чернигов: Типография Губ. Земства, 1901. – 417 с.
7. Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького 1648-1782 рр. / В. М. Заруба. – Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2007. – 380 с.
8. Величко С. Літопис в 2 томах. Том II. / За ред. О.В. Мишанич. / Давньоруські та давні українські літописи. – К.: Дніпро, 1991. – 640 с.

9. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 51 Генеральна військова канцелярія, оп. 3, спр. 1476а, арк. 37.
10. Кривошея В. Урядова старшина Гетьманщини. Енциклопедія / В.В. Кривошея – К.: «Стилос», 2010. – 792 с.
11. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та Ніжинський полк з сер. XVII до кін. XVIII ст. / О.М. Уривалкін – К.: ТОВ Наука-сервіс. – 2001. – 276 с.
12. Кривошея В. Урядова старшина Гетьманщини. Енциклопедія / В.В. Кривошея – К.: «Стилос», 2010. – 792 с.
13. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Том II. Полк Нежинский. / А.М. Лазаревский – К., 1893. – 521 с.
14. Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колект. Ф. Г. Турченко; Відпов. ред. С. Р. Лях. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – К: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – 672 с.
15. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687): Матеріали до укр. дипломатарію / Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – Київ-Львів: НТШ, 2004. – 1087 с.
16. Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка 1729-1730 гг. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии / Под. ред. Н.П. Василенка – Чернигов: Типография Губ. Земства, 1901. – 417 с.
17. Кривошея В. Урядова старшина Гетьманщини. Енциклопедія / В.В. Кривошея – К.: «Стилос», 2010. – 792 с.

Світлана Потапенко (Київ), науковий співробітник
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України,
кандидат історичних наук

Вихідці з Білорусі у середовищі козацько-старшинських родів Слобожанщини (на прикладі роду Горленських)

Про походження останнього старшого полкового осавула Харківського Слобідського козацького полку Максима Трохимовича Горленського маємо доволі стислі, але цікаві дані: «Предки ево вишли с Польской области из Минского повиту – дед Самойло служил в Малороссии в Черниговском полку значковим товарищем, а отец – в Полтавском полку сотником, и он сам [Максим Трохимович – С. II.] до 733 году уже служил полковым старшиною» [2, 442]. Таку інформацію Максим Трохимович подав до Слобідсько-Української губернської канцелярії на початку 1767 р., коли в цій установі укладали загальні по Слобідсько-Українській губернії «Відомості про старшин та їхніх дітей». Виявлені на сьогодні джерела дозволяють перевірити ці дані й дізнатися більше про рід Горленських. Серед джерел маємо на увазі, передовсім, перепис Харківського полку майора М. Хрущова 1732 р. [17], списки слобідської старшини 1750–1760-х